

**КНЯЖА СТОЛИЦЯ ВОЛИНИ В ПРОСТОРИ І ЧАСІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ ЛУЦЬКИХ
ТА ЛЬВІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В. В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк 2004, 260 с.

Питання історичної топографії українських міст є актуальною проблемою сучасної історичної науки. За останні роки з'явилося чимало праць, присвячених цим проблемам. Вивчення історичної топографії волинських міст з широким використанням даних археології було розпочато у 1980–90-і рр.¹

Питання історичної топографії Володимира-Волинського (давнього Володимира) досліджуються вже близько двох сотень років. Цьому питанню приділяли увагу С. Косович (1830), О. Дверницький (1889), О. Левицький (1892), М. Теодорович (1893), О. Цинкаловський (1937, 1961), автор даної рецензії (2002, 2003)².

¹ Шеломенцев-Терський С.В. Древнерусский Перемышль. *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов Всесоюзной конференции. Суздаль 1987.* Москва 1987, с. 283; Терський С.В. Соціальна топографія літописних міст Наддублянщини в X–XIII ст. *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 95-97; Шеломенцев-Терський С.В. *Лучеськ X–XV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н.* Київ 1999, 382 с.

² Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимире-Волыньском.* Киев 1889, 63 с.; Левицький О. *Историческое описание Владимир-Волыньского Успенского храма, построенного в половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем.* Киев 1892, 132 с.; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девяностолетнего юбилея Волынской епархии.* 992–1892. Почаев 1893, 255 с.; Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту. *ЗНТШ.* Львів 1937, т. 154, с. 186-193; Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* Warszawa 1961, 265 s.; Терський С. В. Окольный город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень

Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми вносить колективна монографія, написана відомими волинськими археологами М. Кучинком, Г. Охріменком та істориком В. Петрович. Вона підсумовує роботи по дослідженню Володимира, проведені різними колективами археологів, істориків та архітекторів у 1970–2000 рр. В основі роботи лежить дисертаційне дослідження “Історична топографія міста Володимира (X–XVIII ст.)”, захищене В. Петровичем 2003 р. у Львівському національному університеті ім. І. Франка.

У дослідженні використано багато опублікованих джерел, більшість з яких вже була залучена у публікаціях О. Дверницького та М. Теодоровича. Проте інтерпретацію їх проведено у відповідності із сучасними поглядами на історію краю. В книзі багато оригінальних ідей та гіпотез, але вони не завжди належно обґрунтовані. Проте, безсумнівною заслугою авторів є введення у науковий обіг малодоступних широкому читачеві архівних матеріалів, перш за все львівських установ другої половини ХХ ст.: Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні (далі – ЛКАРМ) та Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею (далі – ВАЕ ЛІМ), що працює під керівництвом автора рецензії.

Базовими при викладі матеріалу є дослідження цивільної забудови в межах дитинця та Окольного города, які проводилися лише експедицією під керівництвом М. М. Кучинка та автора³.

1999 р.). *Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження*. Львів 1999, с. 48-54; Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*. Київ 2002, с. 225-227; Терський С. В. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Львів 2002, 108 с., іл; Терський С. В. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира. *ЗНТШ*. Львів 2002, т. 244, с. 645-662; Терський С. В. Володимир у світлі археології. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. Zamość 2003, t. 1, с. 27-44; Терський С. В. Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами). *Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути)*. Львів 2004, с. 88-90.

³ Терський В. С., Терський С. В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині: тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 71-72; Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році. Львів, 1988; *ДАЛО*, ф. 2591, оп. 1, спр. 698, 39 с.

Проте вони охопили незначну площу до 2000 м² (від загальної 66 га). Іншими дослідниками (А. Праховим, М. Каргером, П. Раппопортом, М. Малевською та Г. Песковою) цілеспрямовано розкопувались лише пам'ятки монументальної архітектури княжої доби. Таким чином, середньовічний Володимир – порівняно слабо досліджена археологами княжа столиця. Тому суспільно значущим моментом у книзі є постійне нагадування, що для вирішення проблем історичної топографії міста потрібно продовжувати археологічні розкопки, оскільки місцева влада з покоління в покоління вперто твердить, що тут вже все давно розкопано, і досліджувати нема що.

У першому розділі при огляді історичних джерел та основних проблем вивчення міста перелічено архівні комплекси документальних та картографічних джерел, детально проаналізовано давню міську топоніміку, підсумовано основні результати археологічних досліджень.

Контroversійним є покликання авторів слідом за російським істориком М. Карамзіним на “Геста Гунгарорум”, як на найдавнішу згадку про існування Володимира (міфічного Лодомира) у IX ст. (літописець (нотар) угорського короля Бели IV на початку XIII ст. писав, що місто, поряд з Галичем та Києвом знаходилося на шляху угорців під час їх переселення у Центральну Європу). Це твердження, попри його часте використання нефаховими істориками, неодноразово зазнавало критики з боку фахівців⁴.

Огляд історіографії та досліджень Володимира досить детальний, проте, у ньому не враховано фундаментальну монографію О. Левицького (1892), присвячену не лише Успенському собору, але й в цілому історії міста (хоча в тексті на неї зрідка зустрічаються посилання). Також зауважимо, що немає даних про розвідкові розкопки О. Цинкаловського у Володимирі, як стверджується в рецензованій роботі (с. 16), а лише про спостереження за результатами земляних робіт.

Серед важливих топографічних проблем, які ставлять автори (с. 24), є час побудови укріплень на Заріччі. Проте, як і інші важливі питання, воно не може бути вирішеним без ґрунтовніших дослід-

⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн. Київ 1991 [1913], т. 1, с. 224; Пастернак Я. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів 1932, с. 74-76.

жень. При цьому ряд висновків зроблено за відсутності достатніх археологічних даних. Так, наприклад, спорудження укріплень дитинця Володимира датуються авторами серединою X ст.

Другий – п'ятий розділи є основними у книзі. Слід ще раз зауважити, що подача інформації здійснена тут за хибним принципом, започаткованим у роботі О. Жук⁵ (вперше критика роботи подана у вищенаведеній роботі М. Долинської), тому що відсутня чітка структура подачі матеріалу – взамін прийнятого в історичній літературі⁶ розгляду топографії міста за окремими структурними одиницями: дитинець, окольний город, середмістя, передмістя, а в їх межах за тематикою – укріплення, територія, вулична мережа, храми тощо, виклад матеріалу подається у двох частинах: світська забудова (оборонні укріплення та житлово-господарські будівлі) та храми. Результатом є важко сприйнятна суміш різнорідної інформації, що складається з опису монументальних будівель, особливостей їх архітектури, історії перебудови, історичних подій та фактів, яким у процентному відношенні приділено занадто багато уваги. Опис власне топографії міста складає незначний відсоток.

Другий розділ (с. 32–95) – найбільший у книзі, присвячений історико-культурному розвитку Володимира з найдавніших часів до середини XIV ст. Тут прослідковано спектр основних природно-географічних та історичних передумов виникнення міста та їх вплив на формування його поселенської території. Дещо недоречним при викладі історії міста видається широкий екскурс у проблеми первісної археології Волині (п. 2: “Володимир та його околиці в прадавні часи”). При описі початків заселення міської території та локалізації храмів багато припущень подаються як доведені факти. Наприклад, матеріалів VI–VIII ст. з території Окольного міста (с. 58) взагалі на сьогодні не відомо.

Розділ, який побудований на матеріалах археологічних досліджень, майже не містить даних із стратиграфії культурних напластунків. Окрім цього, характеристика забудови дитинця (с. 66) – найповніше вивченої на сьогодні структурної частини Володимира, не прив'язана до конкретного місця.

⁵ Жук. О. *Історична топографія Луцька X–XVIII ст. Автореферат ... к.і.н.* Львівський національний ун-тет ім. І.Франка, 2000, 22 с.

⁶ Наприклад: Терський С. В. *Персоналія. Краєзнавчий нарис*. Рівне 2003, 160 с., іл.

Автори поділяють усталені раніше висновки про розташування князівського палацу при Успенському соборі, наявність монастиря в ур. Стара катедра, проте помилково відносять до київської архітектурної традиції лише Успенський храм та храм на вул. Садовій (с. 93), забуваючи про храми в ур. Стара катедра та чотиристовпний поруч Василівської церкви. Ряд висновків авторів щодо розташування та найменування давніх храмів Володимира є дискусійними. Так в першому розділі книги (с. 28) фактично відкинуто дисертаційний висновок В.Петрович про тотожність сучасної Василівської церкви з храмом-усипальницею Св. Іоакима та Анни⁷, який за документальними даними XVI ст. прийнято було розміщувати на дитинці, а в другому та третьому розділах (с. 94, 118) ця версія Л. Махновця приймається як слушна. Натомість розкопаній М. К. Каргером чотиристовпний храм поблизу храму св. Василя з незрозумілих причин оголошено первісним храмом св. Михайла (с. 29, насправді ур. Михайлівщина з фундаментами храму-ротонди 1260-х рр. знаходиться за 150 м східніше). Ймовірнішим, на нашу думку, є спадкоємність цьому храму існуючій церкві св. Василя 2-ї пол. XIII ст.⁸

У книзі неодноразово сплутуються два різночасові храми св. Миколи (с. 150), які були різними будівлями та стояли у двох різних місцях. І це при цьому, що на с. 158 конкретно зауважується, що греко-католицька каплиця св. Йосафата, споруджена у 1780 р. на П'ятницькому передмісті була переосвячена у 1798 р. в православний соборний храм св. Миколи (див.: Дверницький, 1887, с. 58), а стара церква під цим іменем, яка стояла в Окольному городі неподалік синагоги, перестала існувати у XVIII ст. (с. 143). Таким чином, княжа церква св. Миколи, яка була головним храмом Подолу та згадується у повідомленні Іпатіївського літопису під 1235 р., коли князь Данило Романович, збираючись в похід, молився "Богу і

⁷ Петрович В. *Історична топографія Володимира X-XVIII ст. Автореферат ... к.і.н.* Львівський національний ун-тет ім. І.Франка, 2003, с. 10.

⁸ Намаганія Г. О. Пескової та П. О. Раппопорта (Пескова А. А., Раппопорт П. А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*, Ленинград 1987, рис. на с. 545) ототожнити храм середини XII ст., що передував Василівській церкві-ротонді, з церквою св. Дмитрія, очевидно, виходять з помилкової тези про "мініатюрність" Володимира княжої доби.

святому архієрею Миколі, іже каза чюдо свое”⁹ помилково локалізується на П’ятницькому передмісті. Насправді старша церква св. Миколи стояла на схід від Ринку, на пагорбі неподалік від правого берега р. Смочі поряд Жидівської вулиці. На це її розташування вказує документ 1590 р. (АрЮЗР, ч. 1, т. 1, с. 265-267), неодноразово цитований у рецензованій книзі. Правильно показано розташування княжого храму на карті-схемі В. Ковальського (на схемі О. Цинкаловського: 1937, с. 197 вказаний сучасний храм св. Миколи, який займає приміщення, зведене 1741 р. як каплиця св. Йосафата на північному передмісті). І без особливих знань історії Володимира зрозуміло, що одночасне і близьке розташування двох значних парафіяльних храмів у княжому місті – св. Миколи та св. Параскеви П’ятниці суперечить логіці.

Важливим є висновок про радіально-кільцеве планування вуличної мережі міста, проте він недостатньо підтверджений конкретними даними. При описі оборонних споруд на с. 71 вперше опубліковано інформацію про здійснений у 1976 р. експедицією під керівництвом М. М. Кучинка перетин валу Окольного города. Проте при цьому не вказано наявності чи відсутності культурного шару під насипом валу (похованого горизонту), який допоміг би правильно датувати укріплення Окольного города.

При описі храмів у всіх розділах роботи відсутні згадки про храм св. Апостолів Петра і Павла. Вперше цей храм фіксується у документі 1570 р.¹⁰, а у візитації 1695 р., опрацьованій С. Косовичем та О. Дверницьким, даних про нього вже немає.

Проте, свого часу ретельне вивчення опублікованих архівних та археологічних джерел та історичних досліджень дозволило автору цієї рецензії аргументовано доповнити дані про храми княжого (XI–XIV ст.) Володимира¹¹. В результаті картографування

⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 516.

¹⁰ Заяць А. Є. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття*. Львів 2003, с. 119.

¹¹ Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, с. 225-227; Його ж. Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації). *Матеріали 14-ї Наукової конференції “Минуле і сучасне Волині та Полісся”, присвяченої 680-літтю надання Володимир-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7-8.12.2004 р.)*. Луцьк 2004, с.166-168.

храмових ділянок, як доміант у плановій структурі міста, автором рецензії було виявлено містобудівну композицію і відзначено певну систему у їх розташуванні: вони розміщені вздовж р. Луга у два пояси, відповідно до етапів розвитку міських посадів.

Як відомо, важливими ознаками храмових ділянок у княжих містах України є наявність синхронних та пізніших (традиція) поховань, а також специфічних керамічних полив'яних плиток для вимощення підлоги. За такими ознаками у княжому Володимирі виділено декілька ділянок не відзначених у даній книзі¹². Одну з них впевнено можна пов'язувати із невідомим раніше археологам та історикам храмом, пам'ять про який збереглась у назві урочища Апостольщина – на лівому березі р. Смочі вище ур. Михайлівщина: назва урочища відома з XIX ст. (див.: Теодорович, 1893, с. 181, прим.) та зафіксована на карті В. Ковальського 1959 р. На ймовірне розташування тут храмової ділянки вказують знахідки полив'яних плиток до підлоги, виявлених під час розкопування горбка, що був поблизу млина Паєвського по вул. Гайдамацькій (зберігались у музеї НТШ у Львові, № 24488; Цинкаловський, 1937, с. 210; тепер буд. № 11) та у спорудах XIV ст. на території СШ № 4, досліджених під час розкопок 1999–2000 рр., а також велике кладовище, що діяло до XVIII ст. по обидва боки вул. Гайдамацької (раніше Чапаєва¹³),

По колишній вул. Малій Островецькій у 1920-ті рр. під час нівеляції пагорба південніше млина було відкопано тілопокладне поховання в супроводі зброї та мідних острог, переданих до музею НТШ у Львові¹⁴. Воно фіксує, можливо, найдавніший етап у функціонуванні даної храмової ділянки.

На час появи храму вказує запис у т. зв. Добриловому Євангелії 1164 р.¹⁵ (ця пам'ятка не має точної прив'язки до міста, проте особливості її декорування та палеографії вказують на

¹² Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, с. 225–227; Терський С. В. Володимир у світлі археології. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*, s. 27–44.

¹³ Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира. *Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень*. Львів 2004, с. 61–64.

¹⁴ Sunkalowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, s. 167.

¹⁵ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995, с. 194.

галицько-волинські землі. Про церкви посвячені на честь св. Апостолів у галицьких та волинських містах того періоду невідомо).

Натомість автори намагаються по-своєму пояснити появу топоніма Апостольщина та кладовища XVIII ст., локалізованого на Засмоччі роботами автора¹⁶ – як результат переносу будівлі колишнього монастирського храму Дванадцяти апостолів у 1780-і рр. до Домініканського монастиря (с. 152), забуваючи, що мова йде про події в іншому кінці міста. Насправді виявлені на значній площі багаточисельні поховання могли бути околицею діючого загально-міського кладовища, що існувало ще наприкінці XIX ст. в ур. Михайлівське¹⁷ навколо відновленої сто років раніше каплиці св. Михайла.

При описі в книзі храму Дванадцяти апостолів, вперше згаданого в літописній повісті про заслуги померлого в 1288 р. князя Володимира Васильовича та його заповіті (ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 926), розташування якого (300 м західніше храму св. Іллі вниз за течією р. Луги поруч з давнім узвозом до мосту на лівий берег при галицькій дорозі) було добре відомим місцевим мешканцям та дослідникам старовини ще в XIX ст.¹⁸, є вказівка на відсутність даних про храм у литовську добу (с. 151). Насправді, у 1452 р. церква Дванадцяти апостолів згадується серед маєтків, роздарованих волинській шляхті у Володимирі великим князем Свидригайлом (РИБ, т. 27, 1910, с. 107).

Безпідставною, слідом за припущенням О. Дверницького, є локалізація в ур. Стара катедра храму св. Димитрія, про розпис якого та багаті дари в цей храм, зроблені князем Володимиром Васильовичем, згадує Галицько-Волинський літопис під 1288 р. Найімовірніше, на наш погляд, розмістити дану церкву на храмовій ділянці в Окольному городі поблизу Ринку¹⁹. Її могло поглинути

¹⁶ Терський С. В. *Дослідження літописної округи княжого Володимира...*, с. 64.

¹⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн. Київ 1992 (1905), т. 2, с. 379.

¹⁸ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимире-Вольнском*, с. 43; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской епархии: Исторический очерк. В память девяностолетнего юбилея Волинской епархии. 992–1892*, с. 155.

¹⁹ Терський С. В. *Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації)...*

перепланування Володимира, оскільки у документах XVI–XVII ст. храм св. Димитрія не відмічений. А в ур. Стара катедра однозначно ще з княжих часів розташовувався жіночий монастир з храмом св. Федора, зруйнований у часи походу хана Батія²⁰ (тут доречним було б вказати, що Федір – християнське ім'я будівника Успенського собору князя Мстислава Ізяславича).

Аналогічно не перекоонує вже згадувана спроба Г. Пескової та П. Раппопорта пов'язати монументальну споруду храму XII ст. дослідженого у 1956 р. поруч сучасної Василівської церкви з храмом Св. Димитрія, оскільки в 1288 р. (на момент літописної згадки) розташована в 30 м поруч Василівська церква уже будувалась.

У третьому розділі книги простежено зміни у топографії Володимира внаслідок входження Волині до складу Великого князівства Литовського. Визначено час і місце побудови нових укріплень, відомих з писемних джерел, зокрема, мурованого замку короля Казимира III та дерев'яного Казимира Ягелончика (с. 98–101). Детально окреслено топографію храмів як архітектурних акцентів забудови Володимира. З'ясовано, що в цей період у Володимирі зводять 7 нових церков (с. 125). Проте, не знайдено нових даних про розташування церков св. Апостола та Євангеліста Луки та Козьми й Дем'яна, згаданих у візитації 1695 р.²¹

За динамікою побудови культових споруд простежено зміни в етнічній структурі населення міста. Аналіз картографічних та писемних джерел дозволив авторам прийти до висновку про двоцентрове планування Володимира у литовську добу. Досить широко охарактеризовано побутовий та економічний стан мешканців міста.

Разом з тим, в описі соціально-економічного розвитку Володимира процес перетворення Окольного города у середмістя, неоправдано віднесено до другої половини XIV ст. – періоду фактичного занепаду міста. При цьому цей процес пов'язується не з запровадженням магдебурзького права (дагується більшістю сучасних дослідників кінцем XIII – початком XIV ст.), а з “остаточним формуванням (?!) шляхти” (с. 105). Відмітимо також

²⁰ Раппопорт П. А. “Старая Кафедра” в окрестностях Владимира Волынского. *Сов. археология*, 1977, № 4, с. 253-266.

²¹ Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии...*, с. 151.

відсутність належної критики археологічних джерел. Так, при описі Введенської церкви вказано на присутність на погості храму цегли “з тризубцем”, яку віднесене до княжої доби (насправді ця цегла з фондів місцевого музею датується XVIII ст.). Немає детальнішого опису вуличної мережі, яка завжди гармонійно вписувалась у рельєф. На с. 124 згадано Жидівську вул., яку в інших місцях книги названо Миколаївською. Князь Ковельський у переліку великих земле-власників (с. 113) – це той же князь Сангушко²².

У четвертому розділі проаналізовано соціотопографічний розвиток міста в період 1569–1795 рр. Слушно відзначено піднесення соціально-економічного життя у Володимирі після підтвердження магдебурзького права королем Сигізмундом Августом. Слід зауважити, що це піднесення виразно відбилосся у багатстві речового матеріалу у культурних напластуваннях кінця XVI – першої половини XVII ст. (розкопки ВАЕ ЛІМ в ур. Апостольщина, 1999–2000 рр.). Детально описано розвиток освіти у Володимирі, зокрема, діяльність Володимирського колегіуму.

Разом з тим при описі укріплень міста не пояснено причини появи та роль земляних валів з бастіоном в ур. Провалля, хоча на с. 136–137 детально описано появу численних гончарних майстерень, млина тощо; при описі гребель, через р. Лугу (с. 137) не вказано їх основного призначення, як складової частини комунікацій державного значення – доріг до Львова, Белза, Сокаля. При описі будівельної активності зосереджено увагу лише на розбудові резиденції поруч Успенського собору єпископом Ф. Володкевичем; при цьому обійдено широковідому²³ згадку про його спробу перебудувати в цеглі на кам’яному фундаменті Іллінський монастир 1761 р. (будівельний матеріал і зараз у значній кількості знаходиться на садибі Гриценка по вул. Ширшова, 17²⁴). У висновках розділу (с. 160) церкву Пророка

²² Терський С. В. Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами). *Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славута)*, с. 88–90.

²³ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия...*, с. 42; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии...*, с. 106.

²⁴ Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році. Львів 2000; *НА ІА НАН України* ф. 1999/136, с. 28–29.

Іллі безпідставно занесено до числа ліквідованих наприкінці XVIII ст. (насправді монастир із храмом скасований 1833 р.²⁵). Рештки сусідньої споруди броварні, описані за О.Цинкаловським (с. 136) як існуючі, досьгодні не збереглися.

У п'ятому розділі проаналізовано соціотопографічний розвиток міста в період входження Волині до Російської імперії та міжвоєнної Польщі. Основну увагу приділено детально розробленій істориками та архітекторами будівельній історії Успенського собору та єпископського палацу, ділянці римо-католицької плебанії Св. Іоакима та Анни (на підставі звіту про роботи Київ. НДІ історії та теорії архітектури). Несподівано мало згадок (0,5 стор.) про будівельні роботи першої половини XX ст.

У висновках аргументовано виділено вісім основних етапів розвитку соціально-топографічної структури Володимира у X–XVIII ст. та повторено їх соціотопографічну характеристику. При цьому, як і в попередніх розділах, належно не оцінено період найвищого політичного та економічного розвитку Володимира у другій половині XIII – першій половині XIV ст. У зв'язку з цим неправильно продатовано XV–XVI ст. формування поліетнічного складу населення у Володимирі. Насправді цей період ознаменувався відносним занепадом міста²⁶, а поліетнічний склад населення Володимира сформувався у XIII ст., в період розквіту на території України міжнародної торгівлі – досить згадати повідомлення літопису 1288 р. про сум мешканців Володимира – сурожців, новгородців і жидів з приводу смерті князя Володимира Васильковича (див. с. 78–79 рецензованої книги).

Книга багато ілюстрована. Найбільше (28 з 52) ілюстрацій планів та зовнішнього вигляду монументальних будівель міста. Авторські плани міста для різних періодів зроблені на одній топооснові, взятій із згаданої статті О. Цинкаловського (1937). Проте, на топографічному плані Володимира періоду 70-х рр. XVI–XVIII ст. (рис. 22) чомусь відсутні вали Окольного міста, які в цей час, згідно з ілюстраціями міста, ще існували (проте на с. 129 навіть зауважено, що зникнення валів Окольного города відбулося щойно

²⁵ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия*, с. 42; Теодорович Н. И. *Город Владимир...*, с. 106.

²⁶ Терський С. В. *Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами)*, с. 88–90.

у 1760-х рр.). Спостерігаються певні неточності у підписах: мал. 52 насправді не “План міста Володимира 1916 р.,” а лише фрагмент плану (північно-східна околиця міста). На с. 15 вказано, що фрагмент взятий з історичної довідки ЛКАРМ, проте велика кругла темна пляма у центрі опублікованого плану – насправді позначення місця досліджень 1999–2000 рр., виконане автором рецензії (ілюстрація № 2 у Звіті про розкопки у Володимирі за 1999 р.); рис. 37-38 насправді є не реальним планом міста, а нездійсненим проектом перепланування Володимира (як вказано на с. 167-168).

Фактичні та технічні помилки зрідка зустрічаються в тексті. Так, на с. 139 під “білою ізбою” – школою при Іллінській церкві слід розуміти не мурований будинок, а будинок на Волині (найчастіше дерев’яний) з печами, обладнаними комином; на с. 74, рядок 1 вказано посилання на 112-у публікацію зі списку використаної літератури (має бути 212).

Незважаючи на вказані недоліки рецензована книга дає повну яву про сучасний стан досліджень з даної проблематики. Велика заслуга у її появі належить керівництву Володимирської міськради. Вихід книги в світ своєчасний з огляду на створення у 2003 р. історико-культурного заповідника.

Леонтій Войтович

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XIV ст.

Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002, 304 с.

Проблеми історії розвитку української державності, зокрема періоду “княжої доби”, дуже рідко стають предметом монографічного дослідження українських істориків. Тому працю луганського історика В. М. Бодрухина можна вітати вже за саму відвагу звернення до такої тематики. Сьогодні далеко не кожен історик у столичному Києві чи Львові взагалі зважиться писати про XII–XIV ст. як часи української державності. Крім того, зміст понять “феодалізм” або “держава” стосовно цього періоду залишається дискусійним. Свого